

GEOLOGIK FAVQULOTDA VAZIYATLAR VA ULARNING TURLARI

Abdug'ofurova Hushnoza Shuxrat qizi

Andijon Davlat Universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu tezisdagi geologik favqulotda vaziyatlar va ularning turi haqida qisqacha ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: zilzila, tuproq yemirilishlari, yer ko'chkilari, o'pirilishlar.

Abstract: This thesis provides brief information about geological emergencies and their types.

Key words: earthquake, landslides, earthquakes.

Аннотация: В данной диссертации даются краткие сведения о геологических чрезвычайных ситуациях и их видах.

Ключевые слова: землетрясение, оползни, землетрясения.

Vatanimiz hududida tabiiy ofatlarning ko'proq uchrab turishi uning tabiiy tuzilishi bilan bog'liqdir. Har bir tabiiy ofat sodir bo'lish joyi, sababi, ko'lami, u bilan bog'liq bo'lgan moddiy zarar va boshqa xususiyatlari bilan ajralib turad. Bulardan biz geologik xavfli hodisalarni oladigan bòlsak, zilzilalar, yer ko'chishlari, tog' o'pirilishlari va boshqa xavfli geologik hodisalar misolida kòrishimiz mumkin.

Geologik xavfli hodisalar: Zilzila-tabiatda sodir bo'ladigan eng xavfli hodisalarning biridir. YUNESKO ma'lumotiga ko'ra zilzila olib keladigan iqtisodiy zarari va insonlar halokati bo'yicha tabiiy ofatlarning ichida birinchi o'rinni egallaydi. Zilzila-er tebranishlari bo'lib, qisqa (10-15 sek) muddat ichida bir necha minglab aholiga ega bo'lgan shaxarlarni vayron qilish qudratiga ega. Zilzila tabiatga, jamiyatga va ekologik vaziyatga ko'p zarar yetkazuvchi daxshatli tabiiy hodisadir. Har yili yer yuzida turli kuchga ega bo'lgan yuz mingdan ortiq yer silkinishlari qayd etiladi. Mamlakatimiz joylashgan Markaziy Osiyo mintaqasida keyingi 100 yil ichida 30 ga yaqin kuchli yer silkinishlari qayd etilgan bo'lib, unda yuz minglab kishilar qurbon bo'lganligi, katta-katta shaxarlar vayronaga aylanganligi mag'lum. 1948-yildagi Ashxobod (8-9 ball, 100 ming odam xalok bo'lgan), Armanistonda Spitak zilzilasi (30 ming odam xalok bo'ldi, 7 dekabr 1988-yil), San-Frantsiskoda (1906-yil, 700 odam xalok bo'lgan), Yaponiyaning Kobi shaxridagi yer qimirlashida (1995-yil, 5000 odam xalok bo'lgan) va Neftegorskda (1995-yil 9,2 ball 1841 odam xalok bo'lgan) zilzilalar oxirgi 10 yildagi kuchli zilzilalar hisoblanadi. Eng kuchli zilzilalar O'zbekistonda 1902-yilda 8-9 balli Andijonda bo'lgan, 1946 yilda 7-8 balli Namanganda bo'lgan, Toshkentda 1868 va 1966 yillari 7-8 balli, Gazlida 8-10 balli zilzila bo'lib o'tgan. Zilzila paytida yer qobig'ida seysmik to'lqinlar xosil bo'ladi. To'lqinlarni yer ostidagi tarqalish markazi gipotsentr yoki zilzila o'chogi deyiladi. Uning chuqurligi 270 km. Yer yuzasidagi markazi - epitsentr deyiladi. Ma'lumotlarga ko'ra seysmik 2xil yunalishdagi to'lqinlar, bo'ylama va ko'ndalang bo'lishi mumkin. XV1-XV11 asrlardan boshlab zilzila kuchini o'lchash uchun turli usullardan foydalanib kelingan. Hozirgi vaqtgacha ko'pgina mamlakatlarda olimlar tomonidan ellikdan ortiq seysmik shkalalar taklif etilgan. Ulardan eng ko'p tarqalganlari va ko'pchilik mutaxassislariga ma'qul bo'lgani uchta bo'lib, birinchisi 1917 yilda Xalqaro seysmik assotsiatsiya tomonidan qabul qilingan 12 balli Merkalli-Kankani-Ziberg shkalasi hisoblanadi va undan hozirgacha bir qancha Yevropa davlatlarida foydalanib kelinmoqda. Ikkinchisi, 1931 yilda AQSH tadqiqotchilaridan Bud va N'yumanlar Merkalli shkalasiga bir oz o'gartirishlar kiritib, mukammallashtirgan 12 balli MM shkalasi hisoblanadi. Uchinchisi Rossiyadagi (Sobiq Ittifoq davrida) Er fizikasi institutida professor S.B.Medvedev tomonidan ishlab chiqilgan 10

balli GOST-6249-52 shkaladir. 1964 yili mavjud seysmik shkalalar boshqa mamlakatlarning olimlari bilan birga qayta ko‘rib chiqilishi natijasida Xalqaro seysmik shkala ishlab chiqilgan. Xususan, bu ishda S.B.Mevedev (Rossiya), B.Shponxoyer (Yena, Olmoniya) va B.Karnik (Praga, Chexiya)larning xizmatlari katta. YuNESKOning 1964- yili Parijda o‘tkazilgan Xalqaro yig‘ilishida seysmologiya va seysmik bardoshli qurilish bo‘limida mazkur shkala foydalanishga tavsiya etilgan. Respublikamizda va juda ko‘p davlatlarda zilzila kuchi 12 balli shkala asosida baholanadi. Bizda asosan 2 turdagi yer qimirlashi: uzoq davrli (1, 5-2, 5 min) va yuqori chastotali (1, 5-2, 5 sek) kuzatiladi. 12 balli shkalaga ko‘ra: 1-3 balli zilzila sezilarsiz; 4 balli - sezilarli; 5-7 balli kuchli, devorlarda yoriqlar paydo bo‘ladi; 8 balli yemiruvchi; 9 balli - vayron qiluvchi; 10 balli yakson qiluvchi; 11 ball - fojiali; 12 balli - kuchli fojiali barcha imoratlar vayron bo‘ladi, daryo o‘zani o‘zgarib sharsharalar paydo bo‘ladi, tabiiy to‘g‘onlar vujudga keladi. Hozirgi paytda zilzilalardan himoyalash ishlarini hal qiluvchi yo‘llaridan biri bu zilzilabardosh imoratlarini qurish bo‘lib hisoblanadi. Surilmalar bu- yer ko‘chishi bo‘lib, respublikamizning tog‘li, tog‘oldi, daryo bo‘ylari hududlarida yashaydigan aholi va xalq xo‘jaligi obyektlariga katta xavf tug‘diradigan tabiiy ofatlardan biridir. Ko‘chki sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan hududlarga Toshkent, Andijon, Farg‘ona, Samarqand, Surxondaryo, Qashqadaryo, shuningdek, Jizzax va Namangan viloyatlarining ayrim tumanlari kiradi. Har yili respublikamizda 150-250 ta ko‘chki hodisasi sodir bo‘ladi.

Ko‘chki deb, og‘irlik ta’sirida tog‘ jinslarining tog‘ yonbag‘irlari bo‘ylab pastga qarab siljishiga aytiladi. Ko‘chkilar tog‘ yonbag‘irlarini suv yuvishi natijasida qiyalikning oshishi, kuchli shamollar tag‘sirida, yog‘ingarchiliklar va yer osti suvlaridan namlanishi oqibatida jinslar mustahkamligining susayishi, seysmik tebranishlar ta’siri, hamda joylarning geologik sharoitini hisobga olmay turib insonlar tomonidan olib borilgan turli xil xo‘jalik faoliyati oqibatida sodir bo‘lishi mumkin. Ko‘chkilarning 90%i tog‘larda 1000-1700 metr balandlikda ro‘y beradi. Er ko‘chishi aholi turmush tarziga juda katta xavf solishi, ayniqsa qishloq xo‘jaligi iste’molida bo‘lgan yer maydonlarga katta zarar yetkazishi oqibatida ko‘pgina iqtisodiy talafotlarni yuzaga keltiradi. Ko‘chkilarning shunchalik halokatli xususiyatga ega ekanligini inobatga olib 1958- yilda O‘zbekistonda ularni maxsus kuzatadigan muxandis-geologik Davlat xizmati tashkil etilgan. Hozirgi vaqtda Davlat kuzatuv xizmati Vatanimiz Hududi bo‘yicha 7 tateritorial kuzatuv stantsiyasiga va 21 ta postlarga ega.

O‘pirilish deb tik tushgan va jarli tog‘ yonbag‘irlarida, daryo vodiylarida va dengiz qirg‘oqlarida asosan shamol uchirib ketishi (nurash), yer usti va yer osti suvlari faoliyati ta’sirida tog‘ jinslarining bo‘shashishi hisobiga katta massalar va tog‘ jinslarining uzilib, ag‘darilib tushishiga aytiladi. Xozirgi vaqtda suv omborlarining atroflarida, viloyatlarda olib borilayotgan qurilishlar (sanoat, avtomobil, suv inshootlari) natijasida yonbag‘irlarning o‘pirilish holatlari uchramoqda.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Yormatov G‘.YO. va boshqalar. Hayot faoliyati xavfsizligi. –T.: “Aloqachi”, 2009 yil. – 348 b.
2. Yormatov G‘. YO. va boshqalar. Hayot faoliyati xavfsizligi. O‘quv qo‘llanma. -T.: 2005.
3. I. Tojiev, M. X.Nigmatov "Favqulodda vaziyatlar va fuqaro muhofazasi" Darslik.-T.:Iqtisod-moliya. 2011. -260 b.
4. M. X. Nigmatov I.Tojiev, Ilxomov «Favqulodda vaziyatlar va fuqaro muhofazasi» O‘quv qo‘llanma. –T.: “Iqtisod-moliya”, 2005. -195 b.
5. H.E.G‘oyipov Hayot faoliyati xavfsizligi. –T.: “Yangi asr avlodi”